

אהרן גלצר

החוג ללשון העברית
האוניברסיטה העברית בירושלים

"וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ" – על אשמת הארץ בהסתרת דם הנרצח

הרעיון שחטאים, ובכללם מעשי רצח, מטמאים את הארץ הוא רעיון שכיח במקרא: "אַל תִּטְמְאוּ בְּכָל אֲלֵהָ כִּי בְּכָל אֲלֵהָ נִטְמְאוּ הַגּוֹיִם אֲשֶׁר אֲנִי מְשַׁלַּח מִפְּנֵיכֶם וְתִטְמְאָה הָאָרֶץ" (ויקרא יח 24-25); "וְהָאָרֶץ חֲנִפָּה תַּחַת יְשֻׁבֵיהָ כִּי עָבְרוּ תוֹרַת חֻלְפוֹ חֵק" (ישעיהו כד 5); וְאֲשֶׁפֶךְ חֲמָתִי עֲלֵיהֶם עַל הַדָּם אֲשֶׁר שָׁפְכוּ עַל הָאָרֶץ וּבְגִלוּלֵיהֶם טִמְאוּהָ" (יחזקאל לו 18).

במאמר זה נטען שטומאת הארץ, הנגרמת בשל שפיכות דמים, מלווה בעוד ממד – אשמה, הבאה לה בשל הסתרת הדם. הסכמת האדמה, כביכול, לבלוע את הדם ולהסתיר אותו יכולה להתפרש כחיפוי על הרוצח והגנה עליו מפני העונש הראוי לו. כיוון זה עלה בקול חלש ומהוסס כבר במקרא עצמו, ופותח בהרחבה בספרות חז"ל. רעיון זה עשוי לשפוך אור על הבנתם של חז"ל את הרצח ואת השלכותיו, המשתקפת בכמה מקומות, ובכללם כח לסייע בביאורה של דרשה סתומה: "וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ – אַתֶּם גֵּרַמְתֶּם לָאָרֶץ שֶׁתֵּהָא מַחְנִפֶת אֶת הַדָּם" (ספרי במדבר, פסקה קסא, מהדורת כהנא, עמ' 551). כדי לבאר את הדרשה הזאת צריך גם להבין כיצד השתנתה המשמעות של חנ"ף מלשון המקרא ללשון חז"ל, ולחדד עוד את משמעותן של מילים הנגזרות משורש זה בלשון חז"ל.

* מאמר זה מרחיב רעיון שהוצע בקצרה בעבודת הגמר שלי לתואר מוסמך "הבסיס הלשוני של המדרש לפי מדרש ספרי במדבר" (האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ו) בהנחיית פרופ' יוחנן ברויאר, וראו עמ' 37-38, שם. ברצוני להודות לפרופ' יוחנן ברויאר, לפרופ' אסתר חזון, לד"ר חנן אריאל, לעורכי כתב העת מוזה ולקורא האנונימי על הערותיהם ועל הצעותיהם, שסייעו בידי לחדד וללבן את טענותיי. תודה מיוחדת חייב אני לשלמי אפרתי על שתרם לי מזמנו ומידיעותיו הרבות במאור פנים ובנפש חפצה.

1. "אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם"

לקראת סופו של חומש במדבר באה פרשייה ארוכה, המוקדשת לדיני רוצח במזיד ובשגגה (במדבר לה 9-34). בסופה של הפרשייה מדגישה התורה שאין להמתיק את דינו של הרוצח במזיד באמצעות כופר כספי: "ולא תקחו כפר לנפש רצח אשר הוא רשע למות כי מות יומת. ולא תקחו כפר לנוס אל עיר מקלטו לשוב לשבת בארץ עד מות הכהן" (במדבר לה 31-32). הנחייה זו מלווה באיום – רק שפיכת דם הרוצח תבטיח שדם הנרצח יכופר לארץ, והיא לא תיטמא: "ולא תחניפו את הארץ אשר אתם בה כי הדם הוא יחניף את הארץ ולא יכפר לדם אשר שפך בה כי אם בדם שפכו. ולא תטמא את הארץ אשר אתם ישיבים בה אשר אני שכן בתוכה כי אני ה' שכן בתוך בני ישראל" (במדבר לה 33-34).¹

שני הפסוקים האחרונים כורכים יחדיו את חנופת הארץ ואת טומאתה. אומנם הקשר שבין טומאה לחנופה אינו מובן כל כך לקורא המודרני, אך בלשון המקרא הוראתו של השורש חנ"פ היא "חילול", "טומאה", "טינוף", "השחתה",² כמו, למשל, בפסוקים האלה: "והארץ חנפה תחת ישיבה כי עברו תורת חלפו חק" (ישעיהו כד 5); "ותחניפי ארץ בנותיה וברעתה" (ירמיהו ג 2). בהתאם לכך, כמודגם בפסוקים הבאים, משמעו של התואר "חנף" דומה ל"רשע" ו"לחטא", ומנוגד ל"נקי", ל"ישר" ול"צדיק": "פחדו בציון חטאים אחרון רעה חנפים" (ישעיהו לג 14); "כי רגנת רשעים מקרוב ושמחת חנף עדי רגע" (איוב כ 5); "בפה חנף ישחת רעהו ובדעת צדיקים יחלצו" (משלי יא 9); "ישמו ישרים על זאת ונקי על חנף יתערר" (איוב יז 8). על כן, נראה שמשמעותו של הצירוף "ולא תחניפו את הארץ" קרוב מאוד ל"ולא תטמאו את

במאמר ציטוטים רבים מספרות חז"ל. הנוסח נקבע על פי פרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית (<https://maagarim.hebrew-academy.org.il>) תוך פתיחת קיצורים והסרת סימני ההתקנה. מראי המקומות מוצגים על פי המהדורות המדעיות המקובלות. ציטוטים מתרגומי המקרא הארמיים לקוחים מתוך המהדורות המדעיות המקובלות (אונקלוס – מהדורת שפרבר, לייזן 1959; ניאופיטי – מהדורת Diez Macho, מדריד ברצלונה 1968-1979; המיוחס ליונתן – מהדורת רידר, ירושלים תשל"ד; פשיטתא – מהדורת De Boer, לייזן 1972-2014; יונתן לנביאים – מהדורת שפרבר, לייזן 1962-1959; חרגום תהלים – מהדורת Lagarde, אוסנבריק 1967; חרגום איוב – מהדורת Stec, לייזן 1994; חרגום משלי – מהדורת Diez Merino, מדריד 1984). ציטוטים מתרגום השבעים לקוחים ממהדורת Rahlfs, שטוטגרט 1935.

1. והשוו: "שפך דם האדם באדם יפוך" (בראשית ט 6). החוק המקראי המחייב להמית את הרוצח נידון בהרחבה בספרות המחקרית, וראו, למשל, משה גרינברג, "הנחות יסוד של החוק הפלילי במקרא", בתוך תורה נדרשת: חיבורים בשאלות-יסוד בעולמו של המקרא, עורכים: משה גרינברג, יוחנן מופס, גרשון דוד כהן (תל אביב: עם עובד, תשמ"ד), 13-37, ובעיקר עמ' 22-29 (וראו את המחקרים הנוספים המפורטים שם בהערות 19, 20 ובעמ' Devora Steinmetz, *Punishment and Freedom: The Rabbinic Construction of Criminal Law* (37: Philadelphia: University of Pennsylvania Press, 2008) (להלן: שטיינמץ, ענישה); Beth A. Berkowitz, *Execution and invention: death penalty discourse in early Rabbinic and Christian cultures* (New York: Oxford University Press, 2006), 97-107. חוקרים רבים כבר עמדו על כך שמיחת סוף, המיחה המיועדת לרוצח על פי המשנה (משנה, סנהדרין ז, ג), מיוחדת בכך שהיא מלווה בשפיכת דמו של המוצא להורג, וכך שפיכת דמו של הרוצח מכפרת על שפיכת דמי הנרצח ועל טומאת האדמה. וראו: אהרן שמש, עונשים וחטאים: מן המקרא לספרות חז"ל (ירושלים: הוצאת מאגנס, תשס"ג), 138-140 (להלן: שמש, עונשים); יאיר לורברבוים, צלם אלהים: הלכה ואגדה (ירושלים: הוצאת שוקן, תשס"ד), 216-232; שטיינמץ, ענישה, 54. הדם מכפר גם בעבודת המקדש, ובעניין הזה ראו: Mira Balberg, *Blood for Thought: The Reinvention of Sacrifice in Early Rabbinic Literature* (Oakland: University of California Press, 2017).

2. ראו: F. Brown, R. Driver, C.A. Briggs, *Hebrew and English lexicon of the old testament* (Oxford: 1907) (להלן: בד"ב); מילון הלשון העברית הישנה והחדשה, עורכים: א' בן יהודה (א-ז), מ"צ סגל (ח-ט), נ"ה טור סיני (י-ט"ז) (ירושלים: תרס"ט-תשי"ט), 1658 (להלן: מילון בן יהודה); מנחם צ' קדרי, מילון העברית המקראית (רמת גן: הוצאת אוניברסיטת בר-אילן, תשס"ו), 325-326 (להלן: מילון העברית המקראית).

הארץ", וכך אכן עולה מתרגומי המקרא הקדומים לארמית³ וליוונית⁴.

ברם, בדרשה סתומה המופיעה במדרש ספרי במדבר (קובץ של דרשות תנאים על פסוקי ספר במדבר. מקובל שנערך במאה ה-3 בארץ ישראל) עולה כיוון פרשני אחר: "ולא תחניפו את הארץ – אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם"⁵ (ספרי במדבר, פסקה קסא, מהדורת כהנא, עמ' 551). דרשה זו עוררה קושי רב. שלא כמו הפירוש שהוצע קודם, לפיו האדם לבדו הוא שמחניף את הארץ, בפירוש המוצע במדרש גם הארץ מתפקדת כגורם פעיל, והיא האחראית להחנפת הדם, תהא אשר תהא. עניין זה מקשה מאוד על הבנתה של הדרשה, משום שלא ברור איזו פעולה אפשר לייחס לארץ, ומכל מקום, קשה לפרש ש"מחנפת" במשפט "אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם" היא "מטמאת", שכן אי אפשר לומר שהארץ מטמאת את הדם. יוחנן ברויאר כבר הציג⁶ שהמפתח להבנת דרשה זו עשוי להיות מעתק סמנטי, שחל במשמעות חנף בלשון חז"ל, ובשורות הבאות ברצוני להעלות הסבר המבוסס על הכיוון הזה.

נפתח תחילה בעניין אחר. הוראתו העיקרית של בניין הפעיל בלשון המקרא היא גורם של בניין קל⁷,

3. "ולא תחייבון ית ארעא" (ניאופיטי ואונקלוס); "ולא תטנפון ית ארעא" (המיוחס ליונתן); "ولا تلحقنكم لئلا" = "ולא תטנפונה לארעא" (פשיטתא). גם במקרים אחרים פעלים מהשורש חנ"ף מומרים בדרך כלל בפעלים מהשורשים חנ"ב (ניאופיטי, אונקלוס, יונתן לנביאים) או טנ"ף (המיוחס ליונתן, פשיטתא, תרגום תהלים), והצורות "חנף", "חנף" ו"חנפה" מומרות בדרך כלל במילים "חנפא" (פשיטתא, יונתן לנביאים), "חלפא" (פשיטתא), "חיבא" (פשיטתא), "עולא" (פשיטתא), "רשיעא" (יונתן לנביאים), "חנפוחא" (פשיטתא, יונתן לנביאים) ו"חלפוחא" (פשיטתא). לפי מיכאל סוקולוף, "חלפא" משמעו idolaters, wicked, ו"חנפא" – gentile, heathen, וראו: Michael Sokoloff, *A Syriac Lexicon: A Translation from the Latin, Correction, Expansion, and Update of C. Brockelmann's Lexicon Syriacum* (Winona Lake and Piscataway: 2009), 459, 473. בהמשך נתייחס לכמה יוצאים מן הכלל יהודיים, בתוך תרגומי המקרא, עורך: חיים רבין (ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד), 5–44, ובאשר לפשיטתא ראו: משה גושן-גוטשטיין, "תרגומים סוריים", בתוך תרגומי המקרא, עורך: חיים רבין (ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד), 149–156.

4. תרגום השבעים: "καὶ οὐ μὴ φονοκτονήσῃτε τὴν γῆν". = "אל תזהם ברצח את הארץ". על זו הדרך מתורגמים בדרך כלל עוד פעלים מן השורש חנ"פ, למשל $\mu\alpha\iota\acute{\nu}\nu\epsilon\iota\upsilon$, $\mu\omicron\lambda\acute{\upsilon}\nu\epsilon\iota\upsilon$ = לטמא, אבל גם $\acute{\alpha}\nu\omicron\mu\epsilon\iota\upsilon$ = לחטוא, ו"חנף", "חנף" ו"חנפה", מומרים ב- $\acute{\alpha}\mu\alpha\rho\tau\omega\lambda\acute{o}\varsigma$, $\acute{\alpha}\nu\omicron\mu\omicron\varsigma$, $\acute{\alpha}\pi\epsilon\iota\theta\acute{\eta}\varsigma$, $\acute{\alpha}\sigma\epsilon\beta\acute{\eta}\varsigma$ = פושע, חוטא, מעוול. הכלל הזה נכון באשר לתרגום השבעים עצמו (תרגום יהודי של המקרא ליוונית. מקובל שהתרגום נעשה במצרים. התורה תורגמה במאה ה-3 לפנה"ס, וספרי הנ"ך תורגמו בעיקר במאה ה-2 לפנה"ס), אבל בעיבודיו המאוחרים יותר (אוריגנס, עקילס, סומכוס ותיאודטיון) יש מקרים שבהם "חנף" מומר ב- $\pi\omicron\kappa\rho\iota\tau\acute{\eta}\varsigma$ = צבוע, ו"חנף", "חנפי" מתורגמים $\acute{\upsilon}\pi\omicron\kappa\rho\iota\varsigma$ = צביעות. ראו: E. Hatch & H.A. Redpath, *A Concordance to the Septuagint and the Other Greek Versions of the Old Testament (including the Apocryphal Books)* (Oxford: 1897–1906), 1414. כ"צבוע" לא רק בלשון חז"ל, וראו להלן פרק 2. יש ארבעה פסוקים שבהם תרגום השבעים למילים מהשורש חנ"פ מורה על קושי פרשני או על כך שעמד לפנייהם נוסח השונה מנוסח המסורה: ירמיהו ג 9; מיכה ד 11; דניאל יא 32; תהלים לה 16 (וראו הערה 21 להלן). באשר לתרגום השבעים ולעיבודיו ראו: עמנואל טוב, "תרגומים יווניים", בתוך תרגומי המקרא, עורך: חיים רבין (ירושלים: מוסד ביאליק, תשמ"ד), 49–120.

5. הדרשה מופיעה בנוסח זה רק בכתב יד וטיקן 32, בכיר עדי הנוסח של ספרי במדבר. וראו: מנחם י' כהנא, **אוצר כתבי היד של מדרשי ההלכה** (ירושלים: האקדמיה הלאומית הישראלית למדעים ויד יצחק בן צבי, תשנ"ה), 89–90. לעומת זאת, בעדי הנוסח האחרים של ספרי במדבר מופיע נוסח אחר – "אל/לא תגרמו לארץ שתהא מחנפת לכם/אתכם". באשר לפירוש הנוסח הזה ראו: מנחם י' כהנא, **ספרי במדבר: מהדורה מבוארת**, חלקים ב–ד (ירושלים: הוצאת מאגנס, תשע"א–תשע"ה), 1325. יש לציין שגם בפרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית הוצע נוסח מתוקן לדרשה זו, הדומה לשאר עדי הנוסח – "אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת לכם", אולם אני סבור שאפשר להעמיד את נוסחו המקורי של כתב יד וטיקן 32, ואין צורך להגיהו.

6. ראו: יוחנן ברויאר, **הלשון כרקע לדרשות חז"ל** (בספרי במדבר על פי כתב יד רומי 32) (עבודה סמינריונית, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשמ"ב), 19 (להלן: ברויאר, **הלשון**): "הוראת השורש 'חנף' בפסוקנו הוא לטמא או קרוב לכך. ייתכן [...] שבל"ח [=שבלשון חכמים] הוא שימש במשמעות של שקר, בחוספת של 'דיבור לשון חלקות'. מובן, אם כן, שאי אפשר לשקר לארץ או לדבר אליה דברי חלקות; על כן נדרש הפועל כפועל גרימה – לגרום לארץ שתהא מחנפת".

7. P. Jöüon, T. Muraoka, *A Grammar of Biblical Hebrew*, second edition (Roma: 2008), 150–151. יהושע בלאו, **תורת ההגה והצורות של לשון המקרא** (ירושלים: האקדמיה ללשון העברית, תש"ע), 221 (להלן: בלאו, **מקרא**): ג' ברגשטרסר, **דקדוק הלשון העברית**, תרגום: מרדכי בן אשר (ירושלים: תשל"ב), 483–487.

כלומר לגרום לכך שפעולה תיעשה. למשל, "להלביש" משמעו "לגרום לכך שתיעשה פעולה של לבישה"⁸. בצד משמעות זו יש לבניין הפעיל כבר בלשון המקרא גם משמעות של פעולה חסרת מושא (עומדת). בלשון חז"ל המשמעות הגורמת של בניין הפעיל הצטמצמה מאוד, ובמקרים רבים הוא משמש פועל עומד,⁹ למשל, "הָעֵשִׂיר", "הָעֵנִי" (הפועל עצמו נהפך לעשיר או עני, ולא גרם לאחר לבצע פעולה כלשהי). למרות זאת דומה שהייתה בתקופת חז"ל מודעות ערה לכך שלבניין הפעיל במקרא יש בדרך כלל משמעות גורמת, וכך עולה מכמה דרשות המייחסות משמעות שכזו לפעלים בבניין הפעיל.¹⁰

נציג דרשה קצרה המבוססת על תפיסה זו מתוך מכילתא דרבי ישמעאל (קובץ של דרשות תנאים על פסוקי ספר שמות. מקובל שנערך במאה ה-3 בארץ ישראל): "ושם אל'ים אחרים לא תזכירו – שלא תשביע לגוי ביראתו" (מכילתא דרבי ישמעאל, כספא, כ, מהדורת הורוויץ, עמ' 332). לפי הדרשה, "תזכירו" בפסוק "וְשֵׁם אֱלֹהִים אֲחֵרִים לֹא תִזְכְּרוּ לֹא יִשְׁמַע עַל פִּיךָ" (שמות כג 13) משמעו "תגרמו לכך שתיעשה פעולה של הזכרה". אומנם ייתכן שפירוש זה מושפע מהמשך הפסוק "לֹא יִשְׁמַע עַל פִּיךָ",¹¹ אך הבחירה של המדרש להסמיך את הדין "שלא תשביע" דווקא על "לא תזכירו" מושפעת, ככל הנראה, מהמשמעות הגורמת, המיוחסת לבניין הפעיל.

אם כן, אף על פי ש"החניף" בלשון חז"ל עצמה אינו בעל משמעות גורמת,¹² בדרשה "ולא תחניפו את הארץ – אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם" המדרש מייחס לפועל המקראי "תחניפו" משמעות גורמת: "אתם גרמתם לארץ...". אולם, ברי שאין די בכך כדי להבין את הדרשה הזאת, שהרי אי אפשר לומר שאתם גרמתם לארץ שתטמא או תחלל את הדם. על כן, צריך לשים לב גם למעתק הסמנטי, שחל במשמעות השורש חנ"פ בלשון חז"ל.

2. שינויי המשמעות של חנ"פ

במקרא יש אחד עשר פעלים מהשורש חנ"פ,¹³ צורת הבינוני "חֲנַף" בנטיות שונות מופיעה שלוש עשרה פעמים,¹⁴ שם העצם "חֲנַף" מופיע פעם אחת,¹⁵ וכך גם שם העצם "חֲנַפָּה".¹⁶ כאמור, פעלים מהשורש חנ"פ מורים על חילול והשחתה, ו"חֲנַף" הוא "רשע" או "חוטא", אך עיון מדוקדק חושף תמונה מורכבת מעט יותר. אמת, פעלים מהשורש חנ"פ מורים בדרך כלל על חילול ועל השחתה, הנגרמים לארץ בעטיים של

8. איני נכנס כאן להבדל הדק שבין גרימה להוראה פקטיטיבית, וראו: בלאו, מקרא (לעיל הערה 7), 212.

9. וראו: משה צבי סגל, דקדוק לשון המשנה (תל אביב: הוצאת דביר, תרצ"ו), 221; אבא בנדויד, לשון מקרא ולשון חכמים (תל אביב: הוצאת דביר, תשכ"ז), 483; מנחם מורשת, "הפעיל ללא הבדל מן קל בלשון חז"ל", בתוך: קובץ מאמרים בלשון חז"ל ב, עורך: משה בר-אשר (ירושלים: תש"ס), 263-295.

10. ראו: ברויאר, הלשון (לעיל הערה 6), 15-19; אריה אולמן, "החשיבה המטה לשונית של חז"ל – בניינים וגזרות", הד האולפן החדש 104 (תשע"ו), 189-192. התייחסות ראשונית לשימוש של חז"ל במשמעות הבניינים לצורך דרשות כבר נמצאת אצל יצחק היינמן, דרכי האגדה (ירושלים: הוצאת מאגנס, תשי"ד), 118, 127.

11. חלק זה מתפרש בפני עצמו באופן אחר ("ולא ישמע על פיך – שלא תשבע לגוי ביראתו"), אך הוא בהחלט יכול להשפיע על פירושו של החלק הראשון של הפסוק.

12. למשל: "משלו משל למה הדבר דומה למלך בשר ודם שנכנס למדינה, והיו מקלסין לפניו שהוא גבור ואינו אלא חלש [...]. ואין בו אחת מכל אלו המדות אלא שמחניפין לו" (מכילתא דרבי שמעון בן יוחאי, טו, א, מהדורת אפשטיין-מלמד, עמ' 73).

13. בחשעה פסוקים שונים: במדבר לה 33; ישעיהו כד 5; ירמיהו ג 1, 2, 9; כג 11; מיכה ד 11; תהלים קו 38; דניאל יא 32.

14. ישעיהו ט 16; י 6; לג 14; תהלים לה 16; משלי יא 9; איוב ח 13; יג 16; טו 34; יז 8; כ 5; כז 8; לד 30; לו 13.

15. ישעיהו לב 6.

16. ירמיהו כג 15.

חטאים שונים, כגון שפיכות דמים¹⁷ או זנות,¹⁸ ואף ללא ציון חטא מסוים,¹⁹ וכך בדרך כלל "חַנְּף" הוא שם תואר נרדף ל"חוטא" ללא אזכור של חטאים ספציפיים המיוחסים לו.²⁰

בצד זאת אפשר לראות בספרים מקראיים מאוחרים שימוש בצורת הבינוני "חַנְּף" בהקשר של דיבור פסול, כגון בפסוקים האלה: "בְּחַנְּפִי לַעֲגִי מְעוֹג חֶרֶק עָלַי שְׂנִימוֹ" (תהלים לה 16);²¹ "בְּפֶה חַנְּף יִשְׁחַת רֵעֵהוּ וְיַבְדֵּעַת צַדִּיקִים יַחֲלִצוּ" (משלי יא 9).²² במקרה אחד אולי אף נעשה שימוש בפועל מהשורש חנ"ף במשמעות כזו: "וּמְרַשְׁעֵי בְּרִית יַחְנִיף בְּחֻלְקוֹת וְעַם יִדְעֵי אֱלֹהֵיוּ יַחְזְקוּ וְעָשׂוּ" (דניאל יא 32). כבר בספר ישעיהו אפשר לראות שימוש בשם העצם "חַנְּף" בהקשר של דיבורי נבלה: "כִּי נִבְּלָה נִבְּלָה יִדְבֵּר וְלִבּוֹ יַעֲשֶׂה אֵוֹן לַעֲשׂוֹת חַנְּף וְלִדְבַר אֵל ה' תּוֹעֵה" (ישעיהו לב 6),²³ וייתכן שראוי להוסיף לרשימה זו גם את הפסוק הזה: "לֹא יִרְחַם כִּי כָלוּ חַנְּף וּמְרַע וְכָל פֶּה דִבֵּר נִבְּלָה בְּכָל זֹאת לֹא שָׁב אַפּוֹ וְעוֹד יְדוֹ נְטוּיָה" (ישעיהו ט 16). דומה אפוא שאפשר לראות בכך ניצנים לשינוי במשמעותו של השורש חנ"ף כבר במקרא עצמו,²⁴ ומתיאור כללי של חטא הוא מתמקד דווקא בדיבור פסול.

בספרות הכיתתית שבמגילות מדבר יהודה (מגילות שנתגלו במערות באזור ים המלח. מקובל שנכתבו מהמאה ה־3 לפנה"ס ועד המאה ה־1 לספירה. בהן חיבורים של חברי כת מדבר יהודה, וכן חיבורים קדומים יותר שעמדו לשימוש) יש חמש היקריות של מילים מהשורש חנ"ף,²⁵ ובשתיים מתוכן אי אפשר להבין את

17. נוסף על הפסוקים מספר במדבר הפותחים את המאמר (במדבר לה 31-32) הקשר בין שפיכות דמים לחנופת הארץ עולה בעוד פסוק, והוא: "וַיִּשְׁפְּכוּ דָם נָקִי דָם בְּנִיחָם וּבְנִיחָתָם אֲשֶׁר זָבְחוּ לַעֲצָבִי כִנְעוּ וַתַּחַנְּפוּ הָאָרֶץ בְּדָמַי" (תהלים קו 38). והשוו: "וְאֶשְׁפֹּךְ חַמְתִּי עֲלֵיהֶם עַל הַדָּם אֲשֶׁר שָׁפְכוּ עַל הָאָרֶץ וּבְגִלּוּלֵיהֶם טָמְאוּהָ" (יחזקאל לו 18).

18. למשל, "לֹא־מֵר הָן יִשְׁלַח אִישׁ אֶת אִשְׁתּוֹ וְהִלְכָה מֵאִתּוֹ וְהִיָּתָה לְאִישׁ אַחֵר הַלְשׁוֹב אֵלָיָהּ עוֹד הַלּוֹא חֲנוּף תַּחַנְּפוּ הָאָרֶץ הִיא [...] וַתַּחַנְּפֵי אָרֶץ בְּזִנְתֵיהֶן וּבְרַעְעָתָן" (ירמיהו ג 1-2). וראו עוד: ירמיהו ג 9; ירמיהו כג 10-11. מעניין לציין ששימוש בפעלים מהשורש חנ"ף בהקשר של זנות ייחודי רק לספר ירמיהו. כמו כן, אף ההיקרות היחידה של שם העצם "חנופה" בספר ירמיהו מופיעה בהקשר של זנות: "וּבְנִבְאֵי יְרוּשָׁלַם כְּאִתִּי שְׁעָרוֹהָ נְאוּף וְהִלֵּךְ בְּשֹׁקֵר [...] כִּי מֵאֵת נְבִיאֵי יְרוּשָׁלַם יִצְאָה חַנְּפָה לְכָל הָאָרֶץ" (ירמיהו כג 14-15).

19. "וְהָאָרֶץ חַנְּפָה פַחַת יִשְׁבִּיָהּ כִּי עָבְרוּ תוֹרַת חֻלְפוֹ חֵק הַפְּרוֹ בְּרִית עוֹלָם" (ישעיהו כד 5).

20. למשל: "בְּגוֹי חַנְּף אֲשֶׁלְחָנוּ וְעַל עַם עֶבְרָתִי אֲצַנְּנוּ" (ישעיהו י 6); "וְנִקְי עַל חַנְּף יִתְעַלֵּר" (איוב יז 8).

21. קדרי, *מילון העברית המקראית* (לעיל הערה 2), 326, מציון "תהלים לה, טז סתום". בכל אופן, הסמיכות של "חנפתי" ל"לעגי" עשויה להורות על קשר לדיבור פסול, וכך עולה גם מהמשך הפסוק "חרק עלי שנימו", ובתרגום תהלים: "במילי שעיעוחא ומרהביא וממקניא מעסן עלי ככיהון", כלומר "בדברי חלקקות יהירות ולגלוג דוחקות עלי שניהם". כפי שנאמר לעיל בהערה 4 ייתכן שבפסוק זה עמד לפני תרגום השבעים נוסח שונה מנוסח המסורה, וראו: Rudolf Kittel, *Wilhelm Elliger, Wilhelm Rudolph, Biblia Hebraica Stuttgartensia* (Stuttgart: Deutsche Bi-F. Field, *Origenis Hexaplorum*: וראו: *ἐν ὑποκρίσει = בצביעות*, וראו: *quae supersunt sive veterum interpretum Graecorum in totum vetus Testamentum fragmenta* 1-2 (Oxford: 1875), 140.

22. ובתרגום משלי: "בפום ניכלא מחביל חבריה", כלומר "בפה רמאי מחבל את חברו", וראו: Michael Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period* (Ramat Gan: Bar Ilan University Press, 1992), 350 (להלן: סוקולוף, א"י).

23. ובתרגום יונתן לנביאים: "ובלבהון מתעשתין אונים למעבד שקר ולמללא קדם יוי סטיא".

24. דוגמה זו מצטרפת למקרים לא מעטים שבהם ניצנו של השינוי במשמעותן של מילים מלשון המקרא ללשון חז"ל כבר נמצאים בספרות המקרא המאוחרת. ראו, למשל: יחזקאל קוטשר, *מילים ותולדותיהן* (ירושלים: קריית ספר, תשכ"א), 55 (באשר ל"לקח"); גד בן-רעמי צרפתי, "עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם (סיום)", *לשוננו* ל (תשכ"ו), 32 (באשר ל"רצון"); אבי הורוויץ, "ראשיתם המקראית של מונחים תלמודיים: לתולדות צמיחתו של מושג הצדקה", *מחקרים בלשון ב-ג* (תשמ"ז), 155-160 (באשר ל"צדקה").

25. כך מעלה בדיקה בפרויקט "מאגריס" של האקדמיה ללשון העברית, וראו להלן, הערה 26.

המשמעות עקב חסרונות ניכרים בטקסט.²⁶ בחיבור הכיתתי סרך היחד²⁷ מוזכרת הצורה "חֲנַף"²⁸ בתוך רצף של תכונות שליליות ספציפיות.²⁹ על כן, נראה ש"חנפ" הוא תכונה שלילית מסוימת, אך אי אפשר לעמוד על משמעותה המדויקת.³⁰ הצורה "חנופה" מוזכרת בחיבור הכיתתי מגילת דברי יהושע³¹ בסמיכות ל"שערוריה" ול"נצה". ואף כאן נראה שהיא מורה על דבר מה שלילי, אך אי אפשר לומר הרבה יותר מכך.

ההיקרות היחידה המאפשרת לומר דברים מעט יותר מדויקים נמצאת בחיבור כיתתי אחר, מגילת חכמת רז נהיה ב: "איש רע עין אל תמשל בהונך... יתכן שארכה לחפצך <...>? ת? <...> פֶּזֶר לְמוֹתִיר <...> וּבַעַת קִבֵּץ יִמְצֵא חֲנַף."³² זו אזהרה שלא להמשיל איש רע עין על כספיו של האדם (הונך), משום שהוא עלול לכלכל בנדיבות בעת פזר (זמן שפע?),³³ ובזמן של חיסרון "ימצא חנף", כלומר יתגלה שנדיבותו לא הייתה אלא העמדת פנים. דהיינו "חנף" הוא "צבוע" או "מעמיד פנים". אם כן, ההיקרויות המעטות במגילות מדבר יהודה אינן מאפשרות להסיק מסקנות מוצקות. אפשר לומר במידה רבה של ודאות ש"חנפ" ו"חנופה" מורים על דבר מה שלילי, וסביר שמדובר בתכונה שלילית מסוימת ולא בחטא כללי. כל שאפשר לומר חוץ מזה הוא שיש רמז קל לזיקה בין "חנף" ל"צבוע" או ל"מעמיד פנים".

במילונים לספרות חז"ל מקובל ש"חנופה" היא "דברי חלקות", "צביעות", "חנף" הוא "צבוע", ו"להחניף" משמעו "להעלים את האמת" או "להוליך שולל".³⁴ אם כן, חל שינוי במשמעות השורש חנף בלשון חז"ל, והוראתו הומרה מחטא ומטומאה לא מוגדרים לחטא מסוים – העלמת האמת, צביעות ודברי חלקות. ואכן, כך עולה מהמקורות שיוצגו להלן.

בספרות חז"ל, הן מתקופת התנאים (המאה ה-1 לפנה"ס עד תחילת המאה ה-3 לספירה) הן מתקופת

26. כך המצב בחיבור הכיתתי מגילת דברי ירמיהו, קטע 3, שורה 46 ובחיבור הכיתתי מגילת חכמת רז נהיה ב, קטע 2, שורה 3. ראו: קמרון אלישע, *מגילות מדבר יהודה: החיבורים העבריים א-ג* (ירושלים: יד יצחק בן-צבי, תשע"ג-תשע"ה), כרך ב, 99, 186 (להלן: קמרון, *מגילות*). אומנם קמרון מנסה לקשור את "חנופה" במגילת דברי ירמיהו לשפיות דמים, המחניפה את הארץ, אך השערה זו מבוססת על השלמות משוערות רבות. יש להעיר שבמגילת דברי יהושע ב (קמרון, *מגילות* ב, 72) קמרון השלים מתוך השערה את המילה "חנופה" בהקשר של שפיות דם, אך, כמוכר, אין להסיק מכך דבר לענייננו. יש להוסיף שהשלמה זו לא התקבלה בפרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית.

27. ראו: יעקב שלום ליכט, *מגילת הסרכים ממגילות מדבר יהודה: סרך היחד, סרך העדה, סרך הברכות* (ירושלים: מוסד ביאליק, תשכ"ה), 97 (להלן: ליכט, *סרכים*); קמרון, *מגילות* א (לעיל הערה 26), 217.

28. כך צורה זו מנותחת בפרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון עברית, וראו: ליכט, *סרכים* (לעיל הערה 27), 97, הערה 10. ייתכן שחסרון הוו"ו מורה על אפשרות אחרת – "חֲנַף".

29. "ולרוח עולה: רחוב נפש ושפול ידיים בעבודת צדק רשע ושקר גוה ורום לבב כחש ורמיה אכזרי ורוב חנפ קצור אפים ורוב אולת וקנאת זדון מעשי תועבה ברוח זנות ודרכי נדה בעבודת טמאה ולשון גדופים עורון עינים וכבוד אוזן קושי עורף וכבוד לב...". (הנוסח על פי מהדורת ליכט, הנזכרת בהערה 27 לעיל).

30. אומנם היא מוזכרת בסמוך ל"כחש ורמיה", אך דומני שאין בכך ללמד על משמעותה.

31. קטע 22, שורה 28. ראו: קמרון, *מגילות* ב (לעיל הערה 26), 73. ראו גם מה שנאמר על "חנופה" בהערה 26 לעיל.

32. קטע 1, שורה 10-12. הנוסח על פי פרויקט "מאגרים" של האקדמיה ללשון העברית. קרחת בטקסט מוקפת בסוגריים מזווים (לעיתים תוך השלמה משוערת בתוך הסוגריים), וקריאה מסופקת מוקפת בסימני שאלה. ראו הצעת קריאה מלאה יותר אצל קמרון, *מגילות* ב (לעיל הערה 26), 185.

33. כך מציע שלמי אפרתי. ראו: קמרון, *מגילות* ב (לעיל הערה 26), 185, ביאור לשורה 11.

34. ראו: Jacob Levy, Heinrich Leberecht Fleischer, Lazarus Goldschmidt, *Wörterbuch über Die Talmudim Und Midraschim, Mit Nachtragen Und Berichtigungen Von Lazarus Goldschmidt* (Berlin: Marcus Jastrow, A Dictionary of the Targumim, (להלן לוי, *מילון*); B. Harz, 1924), vol. 2, 83-84 *the Talmud Babli and Yerushalmi, and the Midrashic Literature* (Peabody, Mass: Hendrickson Publishers, 2006), (להלן: יסטרוב, *מילון*); *מילון בן יהודה* (לעיל הערה 2), 1658. יש לציין שבסורית "חנף" נשאר קרוב למשמעותו בלשון המקרא, וראו: סוקולוף, *סורית* (לעיל הערה 3), 473. לעומת זאת, בארמית היהודית בארץ ישראל "חנף" מקבל את המשמעות המקובלת בלשון חז"ל, וראו סוקולוף, א"י (לעיל הערה 22), 209.

האמוראים (המאה ה-3 לספירה עד תחילת המאה ה-6 לספירה), נחשבה חנופה לחטא חמור. כך עולה, למשל, מדבריו של החכם הבבלי בן המאה ה-3 רבי ירמיה בר אבא: "ארבע כיתות אין מקבלין פני שכינה: כת ליצים, כת שקרים, כת חניפים, כת מספרי לשון הרע" (בבלי, סוטה מב ע"א).³⁵ החלוקה לכיתות שונות של חוטאים מלמדת שלא כמקובל במקרא, "חֲנֵף" הוא חוטא מסוג מסוים ולא חוטא לא מוגדר. החנף מנסה לשאת חן בעיני אחרים: "נתחייבו ישראל כלייה שחינפו לאגריפס המלך" (תוספתא, סוטה ז, טז, מהדורת ליברמן, עמ' 196).³⁶

כדי לשאת חן הוא חוטא בפיו בדברי חלקות ומרמה, ופיו לבו אינם שווים: "[משל] למלך בשר ודם שנכנס למדינה, והיו הכל מקלסין לפניו שהוא גבור ואינו אלא חלש, שהוא עשיר ואינו אלא עני, שהוא חכם ואינו אלא טיפש, שהוא רחמני ואינו אלא אכזרי, שהוא דיין, שהוא נאמן. ואין בו אחת מכולן, אלא הכל מחנפין לו" (מכילתא דרבי ישמעאל, שירה, א, מהדורת הורוויץ, עמ' 119).³⁷ החנופה מוצגת במפורש כניגוד לאמת: "ולא להחניפם אלא על דבר אמת" (מדרש תהלים, ט, טז, מהדורת בובר, ח ע"א). לעיתים אין מדובר בשקר מילולי, אלא בהעמדת פנים: "אל תתן את פיך לחטיא את בשרך [...] ר' בנימין פתר קרייא בחניפי תורה [...] עביד גרמיה קרי ולא קרי [=עושה עצמו קורא ולא קורא] תני ולא תני [=שונה ולא שונה]" (קהלת רבה, ה, ג, קכ ע"ב).³⁸ יש לציין שלעיתים "חנופה" היא שקר והעמדת פנים אף ללא ממד בולט של רצון לשאת חן, למשל:

מהו 'ארץ חנפה תחת יושביה', לפי שהבריות מחניפים זה לזה. כיצד? – יוצא עמו לגורן ותובע אותו מחלקו, היה מחנפו ואומר לו מרי נכנס לבית ואני נותן לך. עמד עמו בעיר אמר מרי בגורן עד שנתבייש אותו ועוד לא תבעו. אמר לו הקב"ה חייך כשם שהיתה מחניף לך בפוך [...] כך אני עושה לך. את הווה רואה כל החורף את שדך גדילה ובאת גדילה עד שנעשה שבלים [...] ובסוף מה אני עושה [...] רוח קדים באה עליהם ושדפתם... (פסיקתא רבתי, כה, מהדורת רבי מאיר איש שלום, קכז ע"ב).³⁹

הבריות משקרים, והארץ משיבה להם כגמולם: הם מעמידים פנים שהם עתידים לשלם לשכיר את שכרו ולבסוף אינם משלמים, והיא מעמידה פנים שהיא עתידה לתת להם תבואה, אך התבואה נשדפת.

כדי להשלים את הבריור, נעיין במקור הזה: "מפרסמין את החניפין מפני חילול השם, שנאמר 'ובשוב צדיק מצדקתו ועשה עול ונתתי מכשול לפניו הוא ימות' לפרסמו" (תוספתא, כיפורים ד, יב, מהדורת ליברמן, עמ' 253). התוספתא (חיבור תנאי. על פי הדעה המקובלת במחקר נערכה במאה ה-3 בארץ ישראל) עוסקת בצדיקים שנהפכו לרשעים, הנזכרים בפסוק: "ובשוב צדיק מצדקו ועשה עול" (יחזקאל ג 20), וטוענת

35. ראו גם: "ובעון עשרה דברים ישראל גולין ממקומם. בעון ביטול תורה, בעון גילוי עריות, בעון חילול השם [...] ובעון חניפים" (פרקי דר' ארץ, נספחות לסדר אליהו זוטא, מהדורת רבי מאיר איש שלום, עמ' 8-9).

36. לעיתים קרובות מדובר בניסיון לשאת חן בעיני רשעים: "מותר להחניף את הרשעים בעולם הזה" (בבלי, סוטה מא ע"ב), פעמים חוץ ציון שמו של רשע מסוים: עשוי (תנחומא ורשה, תולדות, ח, דפוס מנטובא, יד ע"א), קורח (בבלי, סנהדרין נב ע"א), או המן (תנחומא ורשה, ויחי, ו, דפוס מנטובא, כב ע"ג).

37. בהערה 12 לעיל מצוטטת מקבילה לדרשה זו במכילתא דרבי שמעון בן יוחאי. השוו: "יודעין הן הנביאים שאלוהו אמיתי ואינן מחניפין לו" (ירושלמי, ברכות ז, ג (יא ע"ג); מגילה ג, ו (עד ע"ג)). יש לציין שכבר במקרא הייתה התוכחה כלפי האלהים ניגוד לדרכו של החנף: "הן יקטלני לו אֶחָל אֶךְ דָּכְכִי אֶל פְּנֵי אֹכְיִתִי. גַּם הוּא לִי לִישׁוּעָה כִּי לֹא לְפָנָיו חֲנֵף יָבֹא" (איוב יג 15-16).

38. מקבילה: ויקרא רבה, טז, ה (מהדורת מרגליות, עמ' שנז).

39. מקבילות: פסיקתא דרב כהנא, י, ה (מהדורת מנדלבוים, עמ' 166); תנחומא (ורשה), ראה, יד (דפוס מנטובא, צד ע"ג).

שצריך לפרסם את השינוי שחל במעשיהם ואת מעמדם החדש. בני האדם הנוהגים כך מכונים "חנפים". נראה שהמילה "חנפים" מתפרשת כאן על פי המשמעות המקראית "רשעים", ועם זאת נעשה כאן שימוש ברכיב משמעות הקשור ללשון חז"ל: החנפים הם רשעים שאינם ידועים ככאלה, דהיינו רשעים נסתרים, ובשל כך צריך לחשוף אותם.⁴⁰ ייתכן שכדי לדייק יותר, צריך לומר שבמקור זה המשמעות של "חנף" היא "מכסה ומסתיר את מעשיו", ולא רק "שקרן או מעמיד פנים". כך עולה ביתר שאת מהמדרש האמוראי המאוחר, מדרש תהלים:

'בבא דואג האדומי', זהו שאמר הכתוב 'תכסה שנאה במשאון תגלה רעתו בקהל'. תני ר' חייא: מפרסמין את החנפין מפני חילול השם, שנאמר 'ובשוב צדיק מצדקו ועשה עול'. ולמה הקב"ה נותן דרך רע לפניו, בשביל לפרסם מעשיו לבריות שלא ידע בו דבר בשביל העבירות, והיו העבירות קוראות תיגר כנגד מידת הדין. בשביל כך הקב"ה מפרסם מעשיו למי שהיא מחנף לחבירו. בוא ולמד מדואג שהיה ראש לסנהדרין [...] ובשביל מדת לשון הרע אע"פ שהיתה בו תורה פירסמו הכתוב שהוא בעל הלשון. כדי להודיע לבריות מעשיו שלא יבוא ליפרע ממנו. ויהו קורין תיגר לפני מידת הדין. לפיכך כתיב 'בבוא דואג האדומי' (מדרש תהלים, נב, ג, מהדורת בובר, קמב ע"ב).

מדרש זה מסביר מהו חילול ה' שבגללו צריך לפרסם את החנפים – החשש שהעונש שיבוא על הרשע יוביל לפקפוק באמת שבמידת הדין. כך נהג הקב"ה באשר לדואג, שהיה ידוע כצדיק, ראש לסנהדרין, ופרסם את מעשיו במקרא (תהלים פרק נב). מה היו מעשיו של דואג? הוא היה בעל לשון, כלומר סיפר לשון הרע (על כוהני נוב, וראו שמואל א פרק כב). אדם המספר לשון הרע נקרא "מחנף לחברו",⁴¹ שכן חטא זה של לשון הרע הוא דיבור פסול, אשר נעשה בהסתרה: "אמר דוד לפני הקב"ה, רבונו של עולם בא דואג וסיפר לשון הרע עלי [...] באו הזיפים [...] לא נתנו בדעתם על מה שכתוב בתורה 'ארור מכה רעהו בסתר'" (מדרש תהלים, נד, ג, מהדורת בובר, קמב ע"ב). הפסוק שבו פותחת הדרשה מחדד עוד את המשמעות של מחנף במקרה זה: "תַּפְסָה שְׁנֵאָה בְּמִשְׁאֹן תִּגְלֶה רְעֵתוֹ בְּקֶהֱל" (משלי כו 26), דהיינו: מי שמנסה לכסות ולהסתיר את שנאתו, סופו שרעתו תתגלה בקהל. אם כן, מדרש זה מדגיש ש"מחנף" מכסה את מעשיו הרעים ומעלימם.

יש לציין שהקשר בין חטא לבין הסתרה אינו מתקיים רק בשורש חנ"פ. בחיבור הכיתתי מגילת חכמת רז נהיה ב⁴² מוזכרים כמה מיני רשעים, ואחד מהם הוא "נעלם".⁴³ יהודה ליאון פאלאש כבר דן בהרחבה בקשר שבין כיסוי להטעיה ולהסתרה פסולה בכמה שורשים בשפות השמיות בכלל (בג"ד, מע"ל, גל"ם, חמ"ר, כפ"ר, טפ"ל-תפ"ל, חת"ל, שק"ר-שק"ר-סק"ר).⁴⁴

40. ואכן, יסטרוב, מילון (לעיל הערה 34), 485 מתרגם כך: "You may expose the Hypocrites to prevent" defamiation of the divine name. השימוש בפועל "to expose" מלמד על דבר מה מוסתר שצריך לחשוף. בתרגום זה יסטרוב הולך בעקבותיו של יעקב לוי, ראו: לוי, מילון (לעיל הערה 34), כרך ב, 83. ראוי לציין שיסטרוב (גם כאן בעקבות לוי) תרגם את חנפים: Hypocrites = צבועים, ולא כמו שהצעתי.

41. ואכן בתרגום איוב, "תִּנְיָף" מומר בשיטחיות ב"דילטור", וראו: סוקולוף, א"י (לעיל הערה 22), 146.

42. ראו: קמרון מגילות ב (לעיל הערה 26), 185, שורה 4.

43. ראו: חנוך ילון, מגילות מדבר יהודה: דברי לשון (ירושלים: קרית ספר, תשכ"ז), 38-39, 88-89; חנוך אריאל, "מתמוטטים, כושלים, נידחים ושבויים: עיוני סמנטיקה ופירוש בדימויי החטא במגילות", מגילות יג (תשע"ז), 4, ובהערה 3 שם. הקשר שבין עלם לחטא ולעוון מסייע בהבנת התקבולת בפסוק הבא: "שִׁפְהָ עֹנֵינִי לְנִיחַן עֲלֵמִי לְמִאֹר פְּנִיךָ" (תהלים ז 8), וראה: בד"ב (לעיל הערה 2), 761; מילון העברית המקראית (לעיל הערה 2), 804.

44. Jehuda Leon Palache, *Semantic Notes on the Hebrew Lexicon*, trans. and ed. R.J. Zwi Werblowsky, (Leiden: 1959), 10-12.

לאור כל זאת אפשר לשוב ולפרש את הדרשה שממנה יצאנו לדיון הזה. "אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם" משמעו "אתם גרמתם לארץ להעלים / לכסות את הדם", ובכך הפסוק "וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ" מתפרש על פי משמעות אפשרית של "תחניפו" בלשון חז"ל.⁴⁵ יש לעמוד על כך שלפי הצעה זו, הפועל "מחנפת" אינו מורה רק על כיסוי והעלמה מופשטים, אלא גם על כיסוי פיזי של ממש. אומנם לא מצאתי עוד דוגמה לשימוש ב"חנף" בלשון חז"ל ככיסוי פיזי, אך מעתקים סמנטיים מן המוחשי אל המופשט ומן המופשט אל המוחשי יכולים להתרחש,⁴⁶ ואין זה מן הנמנע לשער שכך אירע כאן.

אם כן, על פי דרשה זו, על אשמתם של המחפים על הרוצח נוספת אף אשמתה של הארץ, השותפה בחיפוי זה כשהיא מעלימה את הדם ומסייעת בהסתרת הרצח. ברי שפירוש זה אינו עולה בקנה אחד עם פשטי המקראות, העוסקים בחילול הארץ הנגרם בשל חטאי בני האדם בלבד,⁴⁷ ולא בחטאי הארץ עצמה. אף על פי כן, נראה שההקשר שבו מופיע הפסוק – תוכחה על הניסיון לחפות על הרוצח במזיד ולהמתיק את עונשו בדרכים שונות – מסייע בידי הדרשן, העוסק אף הוא בהסתרת הרצח. כך, לפי הדרשן, מטיח המקרא כלפי המנסים להקל על הרוצח: לא די לכם בכך שחיפיתם אתם על הרוצח, אלא אף החטאתם את הארץ, וגרמתם לה להשתתף אתכם בהעלמת הרצח ובחיפוי על הרוצח.

המסר העולה מן הדרשה, ולפיו הארץ חוטאת בכך שהיא מכסה על הדם, משקף רעיון קדום, שכבר מופיע במקרא, ופותח במידה רבה בידי חז"ל. את הטענה הזאת אנסה להוכיח בפרקים הבאים.

3. "אָרֶץ אֶל תְּחַסֶּי דְמִי"

כבר בסיפור הרצח הראשון המופיע במקרא יש התייחסות מפורשת לספיגת הדם באדמה:

וַיֹּאמֶר קִין אֶל הֶבֶל אָחִיו וַיְהִי בְהִיזְתָּם בְּשֵׂדָה וַיִּקָּם קִין אֶל הֶבֶל אָחִיו וַיַּהַרְגֵהוּ. וַיֹּאמֶר ה' אֶל קִין אֵי הֶבֶל אָחִיךָ וַיֹּאמֶר לֹא יָדַעְתִּי הֲשֹׁמֵר אָחִי אָנֹכִי. וַיֹּאמֶר מַה עָשִׂיתָ קוֹל דְּמֵי אָחִיךָ צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה. וְעַתָּה אָרוּר אֶתָּה מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדְךָ. כִּי תַעֲבֹד אֶת הָאֲדָמָה לֹא תִסַּף לָךְ נֶעַ וְנָד תִּהְיֶה בְּאָרְץ (בראשית ד 8-12).

העונש המוטל על קין הוא שהאדמה לא תוסיף לתת לו את כוחה, וכך הטומאה והחילול שנגרמו לה בעטיו של הרצח הותירו בה את רושמים.⁴⁸ ייתכן שהקללה המוטחת בקין "אָרוּר אֶתָּה מִן הָאֲדָמָה אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אָחִיךָ מִיָּדְךָ" מלמדת אף על קללה המוטלת על האדמה בפני עצמה בשל חטאה. דבר זה תלוי

⁴⁵ פירוש דרשני של המקרא על פי לשון חז"ל אינו תופעה נדירה, וראו, למשל: גד בן-עמי צרפתי, "עיונים בסמנטיקה של לשון חז"ל ובדרשותיהם", לשוננו כט (תשכ"ה), 238-244; לשוננו ל (תשכ"ו), 29-40 (להלן: צרפתי, סמנטיקה); ברויאר, הלשון (לעיל הערה 6); אהרן גלצר, "הבסיס הלשוני של המדרש לפי מדרש ספרי במדבר" (עבודת גמר לתואר מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים, תשע"ו), 35, 47-48, 51-52, 56, 58-66.

⁴⁶ ראו, למשל: צרפתי, סמנטיקה (לעיל הערה 45), 239-242.

⁴⁷ יש לציין שאף הדרשות הסמוכות לדרשה שאנו דנים בה מפרשות כך את התוצאה של שפיכות דמים: "כי הדם הוא יחניף את הארץ, ר' יאשיה היה אומר בלשון נוטריקון כי הדם הוא יחנ אף על הארץ [...] 'ולא תטמא את הארץ אשר אתם יושבים בה', מגיד הכתוב ששפיכות דמים מטמא את הארץ ומסלקת את השכינה, ומפני שפיכות דמים חרב בית המקדש". ראו גם: מכילתא דרבי ישמעאל, נזיקין, יג (מהדורת הורוויץ, עמ' 292); שבתא (כי תשא), א (מהדורת הורוויץ, עמ' 340).

⁴⁸ ראו, למשל: אלכסנדר רופא, "עגלה ערופה", תרביץ לא (תשכ"ב), 119-143 (להלן: רופא, עגלה), בעיקר עמ' 135-137. ראו גם את הספרות המפורטת בהערה 1 לעיל, ובעיקר שטיינמץ, ענישה, 54-59.

בדרך שבה נפרש את המילית "מן" – "מן המקור" או "מן היתרון".⁴⁹ אומנם סביר יותר לומר ש"מן" במשפט הזה מביעה את מקור הקללה, ו"ארור אתה מן האדמה" מלמד שקללתו של קין תבוא מן האדמה בכך שהיא לא תוסיף לתת לו את כוחה.⁵⁰ ברם, אפשר גם לפרש ש"מן" כאן מביעה יתרון, ונאמר שקין יקולל יותר ממה שנתקלה האדמה.⁵¹ הפירוש השני יכול להסתייע מכך שהאדמה עצמה מתוארת כפעילה – "אֲשֶׁר פָּצְתָה אֶת פִּיהָ לְקַחַת אֶת דְּמֵי אֶחָיו מִיַּדָּהּ". כמו כן, ה' מדגיש בדבריו לקין שאין די בספיגת הדם באדמה להסתיר את הרצח מפניו – "קוֹל דְּמֵי אֶחָיו צֹעֲקִים אֵלַי מִן הָאֲדָמָה". דומה אפוא שמוכנותה של האדמה לספוג את הדם יכולה להתפרש כניסיון להעלים ראיות ולחפות על הרצח, ובשל כך אף היא מקוללת.

אף על פי שהאפשרות הפרשנית הזאת נראית מסופקת למדי ביחס לפשט המקרא, היא עולה בקול ברור מן המדרש הבא, העוסק בפסוק "נְטִיתָ יְמִינְךָ תְּבַלְעֵמוֹ אֶרֶץ" (שמות טו 12):

'נטית ימינך' – מגיד שהים זורקן ליבשה ויבשה לים. אמרה היבשה, מה אם בשעה שלא קיבלתי אלא דמו של הבל יחידי נאמר לי 'ועתה ארור אתה מן האדמה' וג'. ועכשיו היאך אני יכולה לקבל דמן של אוכלוסין הללו. עד שנשבע לה הקב"ה שאיני מעמידך בדין, שנאמר 'נטית ימינך'. אין ימין אלא שבועה, שנאמר 'נשבע יי בימינו' וג' (מכילתא דרבי ישמעאל שירה, ט, מהדורת הורוויץ, עמ' 145).

לפי דרשה זו, המשתקפת גם בכמה תרגומים ארמיים לפסוק,⁵² האדמה זוכרת את הקללה שבאה לה אפילו בשל קבלת דמו של אדם יחיד – הבל, ולכן היא מבקשת להימנע מקבלת דמם של אוכלוסין הללו, המצרים שטבעו בים סוף.⁵³ רק שבועתו של ה' שבמקרה הזה לא יעמיד אותה לדין על שותפות בהסתרת הרצח משכנעת את האדמה לקבל את דמם ואת גופותיהם של המצרים.⁵⁴ ובאמת, הדרישה כלפי הארץ להימנע מהעלמת מעשי עוול באמצעות בליעת הדם נאמרת במפורש בדברי איוב: "אֶרֶץ אֵל תִּכְסֵי דְמֵי וְאֵל יְהִי מְקוֹם לְזַעֲקָתִי" (איוב טז 18).

49. ראו: שמואל פסברג, מבוא לתחביר לשון המקרא (ירושלים: מוסד ביאליק, תשע"ט), 62, 129.
50. כך, למשל, מפרשים הראב"ע והרמב"ן. לפי פירוש זה, העונש על הדמים הצועקים מן האדמה (פסוק 10) הוא קללה, המגיעה מן האדמה.
51. כך מציעים רס"ג ורש"י. ראו גם: בראשית ג 17; ה 29.
52. "...לא ימא הוה בעי למטמע יתהון ולא ארעא הות בעיא למבלע יתהון דחילא הות ארעא למקבלא יתהון מן בגלל דלא יתבעון גבה ביום דינא רבא לעלמא דאחי היכמא דיתבע מינה דמיה דהבל מן יד ארכינת יד ימינך ייי בשבועה על ארעא דלא יתבעון מינה לעלמי דאחי ופתחח ארעא פומה ובלעת יתהון" (המיוחס ליונתן). ראו גם תרגום נאופיטי ותרגום הקטעים.
53. והשוו: "מיום שפתחה הארץ את פיה וקיבלתו לדמו של הבל שוב לא פתחה" (בבלי, סנהדרין לז ע"ב).
54. רעיון זה פותח גם בפיוט מימי הביניים, וראו: אהרן גלצר, נפש מרדכי – סליחות מבוארות נוסח פולין (מעלה אדומים: מכון תורת אמת, תשע"ה), 58, הערה 16.
- יש לציין שבספר אדם וחיה (ספר חיצוני, המתאר את קורות אדם וחיה מגירושם מגן עדן ועד מותה של חוה. מקובל שהתחבר בעברית לפני חורבן הבית השני) עולה שהאדמה סירבה לקבל לתוכה את גופתו של הבל, אך הנימוק לכך אינו החשש מקללה שתבוא עליה: "כי נשאר בלי קבורה מן היום אשר הרגו קין [...] כי לא קבלה אותו האדמה לאמר לא אקבל גוף חבר עד אשר יבוא אלי גוש האדמה הנוצר ממני [...] וישמוהו על סלע עד אשר מת אביו" (ספר אדם וחיה, נוסח יווני, מ, מהדורת הרטום, 24-25; וראו מהדורת כהנא, עמ' טז). גם בספר היובלים (ספר חיצוני, הכולל שכתוב של התורה ממחילתה ועד אמצע חומש שמות. מקובל שהתחבר בעברית בידי יהודים במאה ה-2 לפנה"ס) נאמר באשר לאדם "ראשון הוא אשר נקבר באדמה" (ד, כט, מהדורת רומן, 194, וראו מהדורת כהנא, עמ' רכט). במדרש בראשית רבה (מדרש אמוראי קדום) מופיעה הטענה שהאדמה לא ידעה איך לקבל את דמו של הבל, והנימוק שניתן לכך דומה לנימוק המוזכר בספר אדם וחיה: "לעלות למעלן לא היתה יכולה שעדין לא עלת לשאן נשמה ולמטן לא היתה יכולה שעדיין לא נקבר שם אדם והיה דמו מושלך על העצים ועל האבנים" (בראשית רבה, כב, ט, מהדורת תיאודור אלבק, עמ' 216), וראו גם משנה, סנהדרין ד, ה. עיסוק מגוון זה בסירוב האדמה לקבל דם או גופה יכול ללמד שזו מסורת קדומה, אשר לובשת פנים אחרים, וזוכה לנימוקים מגוונים במקורות שונים. אך שאלה זו עוד זוקקת דרישה וחקירה, והיא חורגת מענייננו כאן.

פסוקים אחרים מלמדים שהימנעות מהעלמת הדם מסייעת בהנכחת מעשי העוול, ומקדמת את הענישה: "כִּי הִנֵּה ה' יֵצֵא מִמְּקוֹמוֹ לִפְקֹד עוֹן יִשָּׁב הָאָרֶץ עָלָיו וְגִלְתָּהּ הָאָרֶץ אֶת דְּמֵיהָ וְלֹא תִכְסֶּה עוֹד עַל הַרוּגֶיהָ" (ישעיהו כו 21); "לִכְנֹן כֹּה אָמַר אֲדֹנָי ה' אוֹי עִיר הַדְּמִים [...] כִּי דָמָה בְּתוֹכָהּ הָיְתָה עַל צַחִיחַ סִלְעַ שְׁמָתָהּ לֹא שְׁפָכְתָהּ עַל הָאָרֶץ לְכִסּוֹת עָלָיו עֶפֶר. לְהַעֲלוֹת חֲמָה לְנֶקֶם נֶקֶם נִתְּתִי אֶת דְּמָה עַל צַחִיחַ סִלְעַ לְבִלְתִּי הַכְּסוֹת" (יחזקאל כד 6-8).⁵⁵ כך מתפרשים הפסוקים מספר יחזקאל במדרש האמוראי הזה:

הרגו את זכריה [...] ולא נהגו בדמו לא כדם הצבי ולא האיל ולא כדם הציפור. תמן [=שם] כתיב [=כתוב] 'ואיש איש מבית ישראל ומן הגר הגר בתוכם אשר יצוד ציד חיה או עוף אשר יאכל ושפך את דמו וכסהו בעפר'. ברם הכא [=כאן] 'כי דמה בתוכה היה על צחית סלע שמתהו' וג'. כל כך למה? 'להעלות חימה לנקום נקם נתתי את דמה על צחית סלע' [...] וכיון שעלה נבווראדן היתחיל הדם תוסס [...] מיד נטל אלף ושמונים פרחי כהונה והרגן עליו עד שהיגיע הדם לקברו של זכריה [...] ועדיין הדם תוסס. בההיא שעתא [=באותה שעה] נוף ביה [=בו]. אמר ליה [=לו]: מה את סב [=סבור]? מה את בעי [=רוצה] נובד [=יאבד] כל אומתך עליך? באותה שעה נתמלא הקב"ה רחמים [...] רמו הקב"ה לאותו דם ונבלע במקומו (פסיקתא דרב כהנא, טו, ז, מהדורת מנדלבוים, עמ' 258-259).⁵⁶

לפי המדרש, דמו של זכריה הנביא לא כוסה בעפר, אלא נשאר על סלע צחית, והצנתו הגלויה של הדם במקדש שימשה בסיס לנקמה. כאשר הגיע למקדש נבווראדן, עבדו של מלך בבל, החל תוסס דמו של הנביא זכריה. ומתוך ניסיון להשקטו שחט עליו נבווראדן, רב טבחים, שמונים אלף פרחי כהונה, ועדיין הדם לא נח. רק כאשר רמו הקב"ה לדמו של זכריה שדי בכך, נבלע הדם באדמה. נראה אפוא שהדם הגלוי מעמיד את הרוצח בסכנה, אך מששקט הדם ונבלע באדמה, מוסר מעליו החשש לנקמה. אם כן, אפשר לראות כאן עוד סיבה שבשלה בליעת הדם באדמה נחשבת לאדמה לחטא – חוץ מהסתרת מעשה הרצח היא אף מסייעת לרוצח להתחמק מעונשו.

4. פרשיית עגלה ערופה

כִּי יִמְצָא חָלָל בְּאֶדְמָה אֲשֶׁר ה' אֱלֹהֶיךָ נָתַן לְךָ לְרִשְׁתָּהּ נָפֵל בְּשִׁדָּה לֹא נוֹדַע מִי הַכְּהוֹ. וַיִּצְאוּ זְקַנְיָךְ וּשְׁפָטֶיךָ וּמִדְּרוֹ אֶל הָעָרִים אֲשֶׁר סְבִיבֹת הַחָלָל. וְהָיָה הָעִיר הַקְּרֹבָה אֶל הַחָלָל וְלִקְחוּ זְקַנֵּי הָעִיר הַהוּא עֲגֹלַת בָּקָר אֲשֶׁר לֹא עֲבַד בָּהּ אֲשֶׁר לֹא מְשָׁכָה בְּעֵל. וְהוֹרְדוּ זְקַנֵּי הָעִיר הַהוּא אֶת הָעֲגֹלָה אֶל נַחַל אֵיתָן אֲשֶׁר לֹא יֵעֲבַד בוֹ וְלֹא יִזְרַע וְעָרְפוּ שָׁם אֶת הָעֲגֹלָה בְּנַחַל. וְנִגְשׂוּ הַכֹּהֲנִים בְּנֵי לְוִי כִּי כִּם בָּחַר ה' אֱלֹהֶיךָ לְשָׂרְתוֹ וּלְבָרָךְ בְּשֵׁם ה' וְעַל פִּיהֶם יִהְיֶה כָּל רִיב וְכָל נִגְעָה. וְכָל זְקַנֵּי הָעִיר הַהוּא הַקְּרֹבִים אֶל הַחָלָל יִרְחֲצוּ אֶת יְדֵיהֶם עַל הָעֲגֹלָה הָעֲרוּפָה בְּנַחַל. וְעָנוּ וְאָמְרוּ יְדֵינוּ לֹא שָׁפְכוּ אֶת הַדָּם הַזֶּה וְעֵינֵינוּ לֹא רָאוּ. כִּפּוֹר לְעַמְּךָ יִשְׂרָאֵל אֲשֶׁר פָּדִיתָ ה' וְאֵל תַּתֵּן דָּם נָקִי בְּקֶרֶב עַמְּךָ יִשְׂרָאֵל וְנִכְפַּר לָהֶם הַדָּם. וְאִתָּה תִבְעַר הַדָּם הַנָּקִי מִקֶּרְבֶּךָ כִּי תַעֲשֶׂה הַיֵּשֶׁר בְּעֵינֵי ה' (דברים כא 9-1).

קולמוסים רבים נשתברו על ביאורה של פרשיית עגלה ערופה, ופרשנים וחוקרים עמלו לבאר מהי

⁵⁵ והשוו: "וַיֵּלְאָמֶר יְהוָה אֶל אֶחָיו מֶה בָּצַע כִּי נִהְרָג אֶת אֶחָיו וְכִסְיוֹ אֶת דָּמוֹ" (בראשית לז 26).

⁵⁶ מקבילוח: ירושלמי, תענית ד, ה (סט ע"א-ע"ב); בבלי, גיטין נז ע"ב; איכה רבה (וילנא), פתיחתא, כג (עט ע"ב-ג); איכה רבה (בובר), פתיחתא, כג (יא ע"א); קהלת רבה, ג, כ (ק"ז ע"ד).

משמעותם ותפקידם של כל פרטי הטקס: עריפת העגלה, רחיצת הידיים והצהרתם של זקני העיר.⁵⁷ גם חז"ל דנו בפרשייה זו בכמה מקומות,⁵⁸ ודומה שאין אחידות פרשנית ביחסם לפרשייה. על כן, לצורך מאמר זה איני מתכוון להקיף את כלל התפיסות הפרשניות העולות בספרות חז"ל באשר לפרשיית עגלה ערופה, אלא להראות שאפשר למצוא גישה מסוימת אצל חז"ל אשר קושרת, לכאורה, את הפרשייה הזו לתפיסה שהצגנו בסעיפים הקודמים, ולפיה האדמה חוטאת בכך שהיא מקבלת אל תוכה את דמו של הנרצח ומסייעת בהסתרת הרצח.

אלכסנדר רופא⁵⁹ כבר הראה בהרחבה שדין עגלה ערופה מצמצם אצל חז"ל למציאות שבה מעשה הרצח היה כרוך בשפיכת דם, ודם זה נשפך על האדמה ממש.⁶⁰ כך נאמר במשנה: "נימצא טמון בגל תלוי באילן צף על פני המים. לא היו עורפים. שנ' 'באדמה' לא טמון בגל. 'נופל' לא תלוי באילן. 'בשדה' לא צף על פני המים" (משנה, סוטה ט, ב). עניינן של שלוש מגבלות אלו בכך שהגופה צריכה להימצא על האדמה.⁶¹ על כך נוספה במדרש עוד מגבלה, שמשמעותה היא שהרצח הוביל לשפיכת דם: "'חלל' ⁶² ולא חנוק" (ספרי דברים, פסקה רה, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 240).

רופא טוען שההסבר לצמצום זה בדין עגלה ערופה הוא שטקס עגלה ערופה נועד להתמודד עם טומאת הארץ, שנגרמה בשל שפיכת הדם עליה.⁶³ כאשר הרוצח ידוע, אפשר לשפוך את דמו, ובכך להעביר את טומאת האדמה. אולם כאן אפשרות זו אינה מתקיימת, ולכן משחזרים את מעשה הרצח באזור מסוים כדי שהטומאה תחול רק על האזור הזה. לפי פירוש זה, מובן מדוע כאשר לא נשפך דם על האדמה, טקס עגלה ערופה אינו נערך. צמצום זה בדין עגלה ערופה עשוי לנבוע גם מהכיוון שהוצג לעיל, ולפיו שפיכת דם הנרצח על האדמה מובילה אותה כביכול להשתתף בחיפוי על הרצח ובהסתרתו, ועל כן האדמה חוטאת ומקוללת. עוול זה מתוקן באמצעות שחזור הרצח בנחל איתן, מקום שבו דמו של הנרצח אינו נבלע באדמה, אלא נותר גלוי על צחיח סלע.

57. לסקירה מקיפה של הדיון בנושא ראו: רופא, עגלה (לעיל הערה 48); שמואל אפרים לוינשטאם, ערך: עגלה ערופה, אנציקלופדיה מקראית (ירושלים: מוסד ביאליק, תשל"ב), ו, 77-79 (להלן: לוינשטאם, עגלה); יעקב ח' טיגאי, מקרא לישראל: דברים (תל אביב: הוצאת עם עובד והוצאת מאגנס, תשע"ו), 521-528 (להלן טיגאי, דברים); Jeffrey H. Tigay, *The JPS Torah Commentary - Deuteronomy* (Philadelphia-Jerusalem: The Jewish Publication Society, 1996), 191-193, 380-381.

58. ביאור שיטתי לפרשייה זו מופיע במדרשי התנאים לחומש דברים, במשנה, סוטה ט, בחוספתא, סוטה ט ובשני החלמודים למסכת סוטה.

59. רופא, עגלה (לעיל הערה 48), 132-133, וראו גם: שמש, עונשים (לעיל הערה 1), 139.

60. מנגד לוינשטאם, עגלה (לעיל הערה 57), 77, סבור שתפקידן של מגבלות אלו הוא לצמצם את שכיחות דין עגלה ערופה ולבטלו. הוא מוצא חיזוק לאפשרות הזו אף בהלכות נוספות: "ואין ירושלם מביאה עגלה ערופה" (משנה, סוטה ט, ב); "משרבו הרוצחנים בטלה עגלה ערופה" (שם, משנה ט). עוד הלכה שיכולה להיות רלוונטית לעניין הזה: "והלא בידוע שזקני בית דין אינן שופכי דמים, ומה ת"ל 'ידינו לא שפכו' שלא יהיו גדמים, 'ועינינו' שלא יהיו סומים, 'והרידו' שלא יהיו חגרים" (מדרש תנאים לדברים, כא, ז, מהדורת הופמן, עמ' 126), וראו עוד: "כי ימצא פרט לממציא עצמו" (מדרש תנאים לדברים, כא, א, מהדורת הופמן, עמ' 123).

61. ראו עוד: "למה נאמר 'נופל', אלא שאפלו הרוג ותלוי באילן לא היו עורפין" (תוספתא, סוטה ט, א, מהדורת ליברמן, עמ' 209); "תני[=שנה] ר' יוסי בירבי בון בשם ר' יוחנן נמצא עומד על מיטתו והסכין תקועה בליבו אין עורפין" (ירושלמי, סוטה, ט, ב (כג ע"ג)).

62. "וְכָל אֲשֶׁר יִגַע עַל פְּנֵי הַשָּׂדֶה בְּחַלּוֹל חָקֵב אוֹ בְּמַת" (במדבר יט 16); "אֲשֶׁכֶּר חֲצִי מִדָּם וְחֶרְבִי הֵאֵל כְּשֶׁר מִדָּם חָלַל וְשָׁבָה" (דברים לב 42). ראו גם: שמואל ב כג 8; יחזקאל כח 23; נחום ג 3.

63. ניסיונו של רופא להסיק מפרשנותם של חז"ל למקרא על החוק המקראי עצמו אינו חף מבעיות, ורופא, עגלה (לעיל הערה 48), 134, הערה 59, אכן נדרש לכך, ומסביר מה הן הנסיבות שבהן, לדעתו, אפשר לעשות זאת. בכל אופן, מטרתנו כאן אינה לפרש את המקרא עצמו, אלא לראות איך חז"ל הבינו אותו.

כך עולה מעיון בפרשנותם הדחוקה של חז"ל לציירוף "נחל איתן". משמעותה של המילה "איתן" עצמה לא נתבררה לגמרי. יש המסבירים שהיא מורה על כוח ועל חוזק,⁶⁴ ויש המסבירים שהיא מורה על התמדה.⁶⁵ אף על פי כן, סביר מאוד שהציירוף "נחל איתן" מורה על מקום שבו זורמים מים רבים בכוח, כמו שעולה ממקומות אחרים שבהן מופיע צירוף זה או צירוף הדומה לו: "וַיִּזְגַל כַּמֵּים מִשְׁפָּט וַיִּצְדָּקָה כְּנַחַל אֵיתָן" (עמוס ה' 24); "אַתָּה בְּקֶעֶת מִצְיָן וְנַחַל אַתָּה הוֹבִשֶׁת נְהָרוֹת אֵיתָן" (תהלים עד 15).⁶⁶ אולם, חז"ל נמנעו מלפרש כך, והדעה השכיחה בספרות חז"ל היא ש"איתן" בציירוף "נחל איתן" הוא "קשה", למשל "ומורידין אותה אל נחל איתן", 'איתן' כשמועו קשה" (משנה, סוטה ט, ה).⁶⁷ לפי דברינו, פרשנות זו לציירוף "נחל איתן" עשויה לנבוע מתפיסה שעריפת העגלה שם נועדה להבטיח שהדם בטקס המשחזר את הרצח לא יבלע בקרקע, כפי שנבלע בה דמו של החלל שבשלו הגענו לטקס זה, וכך ייעשה תיקון מסוים למעשה האדמה, שהסתירה את הדם.⁶⁸

5. חתימה

הפסוק "וְלֹא תַחְנִיפוּ אֶת הָאָרֶץ אֲשֶׁר אַתֶּם בָּהּ כִּי הָדָם הוּא יַחְנִיף אֶת הָאָרֶץ וְלֹאֲרֹץ לֹא יִכְפֹּר לְדָם אֲשֶׁר שָׁפַךְ בָּהּ כִּי אִם בְּדָם שִׁפְכוֹ" (במדבר לה 33) מצווה לשפוך את דמו של הרוצח, ובכך לכפר על דם הנרצח, שנשפך על הארץ, ולמנוע מדם זה להחניף את הארץ, כלומר לטמא אותה. כך עולה מהוראתו של השורש חנ"פ בלשון המקרא: "חילול", "טומאה". אולם, בדרשה תנאית סתומה עולה כיוון אחר: "ולא תחניפו את הארץ – אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם" (ספרי במדבר, פסקה קסא, מהדורת כהנא, עמ' 551). לפי דרשה זו, הפסוק מצווה להימנע מלגרם לארץ "שתהא מחנפת את הדם", ומשמעותה של הדרשה לא נתבררה לגמרי עד עתה. לפי הצעתי, דרשה זו מבוססת על שני מרכיבים. ראשית, "תחניפו" בכניין הפעיל מתפרש כפועל גורם. שנית, המדרש פירש את הפסוק על פי המשמעות של "להחניף" בלשון חז"ל, ועל כך נוספת הטענה ש"להחניף" בלשון חז"ל אין משמעו רק "להעמיד פנים" או "להוליך שולל", אלא גם "לכסות" ו"להעלים". לפי הצעה זו, משמעותו של המשפט "אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם" היא "אתם גרמתם לארץ להעלים / לכסות את הדם". אם כן, לפי המדרש, מעשי רצח אינם רק מטמאים את הארץ, כמו שעולה במפורש מן המקרא, אלא גם גורמים לארץ לחטוא בחיפוי על מעשה הרצח ובהסתרתו. כיוון פרשני זה עלה בקול חלש ומהוסס כבר במקרא עצמו, והוא פותח בהרחבה בספרות חז"ל. בכך אנו חושפים עוד נדבך בתאולוגיית הדם המקראית, ושופכים אור על כמה מקומות בספרות חז"ל.

חוץ מביאורה של דרשה אחת ופיתוחו של הרעיון המתגלה בה הומחש כאן הקושי הגדול להבין את דרשות

64. מילון העברית המקראית (לעיל הערה 2), 36; מנחם בן ישר, "על מעשה עגלה ערופה", דף שבועי מאת היחידה ללימודי יסוד ביהדות 874 (רמת גן: אוניברסיטת בר-אילן, תש"ע), הערה 5.

65. בדי"ב (לעיל הערה 2), 450. סקירה מקיפה של עניין זה ראו אצל טיגאי, דברים (לעיל הערה 57), 523–524.

66. ראו גם: ספר בן-סירא, מ, יג, מהדורת מפעל המילון ההיסטורי, עמ' 43. כך מפרש גם הרמב"ם: "ומורידין אותה אל נחל שהוא שוטף בחזקה, וזהו איתן האמור בתורה" (משנה תורה, הלכות רוצח ושמירת הנפש ט, ב).

67. ראו גם: ספרי דברים, פסקה רז (מהדורת פינקלשטיין, עמ' 242); מדרש תנאים לדברים, כא, ד (מהדורת הופמן, עמ' 124); בבלי, סוטה מו ע"א. והשוו לתרגום השבעים: "φάρμακα τραχεῖαν" (עמק קשה). בצד זאת מופיעה גם הדעה, הנובעת, ככל הנראה, מהמשך הפסוק "אֲשֶׁר לֹא יִצְבֹּד בּוֹ וְלֹא יִצְבֹּעַ", ש"איתן" הוא "בור": "אין איתן אלא בור" (מדרש תנאים לדברים, שם). כך עולה גם מהתרגומים הארמיים למקרא.

68. ראו: פירוש שד"ל לתורה (ירושלים: הוצאת כרמל, תשע"ו), 116.

חז"ל. הדרשנים אינם מוסרים בגלוי מהם המניעים שהובילו אותם להציע פרשנות מסוימת, ומה היא המתודה הדרשנית שבה הם משתמשים. על כן, קשה מאוד לרדת לעומקה של דרשה, וצריך לעמול כדי לחשוף את כל רבדיה. ואכן, כך אירע גם באשר לדרשה שעליה נסוב מאמר זה. הדרשן לא הצביע במפורש על המתודה הדרשנית המורכבת שבה השתמש, לא הסביר במפורט את הרעיון שהארץ חוטאת בהסתרת דמו של הנרצח, ולא הזכיר אפילו ברמז קל את שאר המקומות במקרא ובספרות חז"ל שבהם מתגלה רעיון זה.

On the Guilt of the Land Invoked by Concealing the Blood of the Murdered

Aharon Glatzer

The Hebrew University
of Jerusalem

The idea that sins, including murder, contaminate the land is a common thread in the Bible: "אל תטמאו בכל אלה כי בכל אלה נטמאו הגוים אשר אני משלח מפניכם ותטמא הארץ" [Do not defile yourselves by any of these things, for by all these the nations I am casting out before you defiled themselves and the land became defiled; Leviticus, 18:24-25]; "והארץ הנפסה תחת ישביה כי עברו תורת חלפו חק" [The earth lies polluted under its inhabitants for they have transgressed the laws, violated the statutes; Isaiah, 24:5]; "וּאֲשַׁפֵּךְ חַמְתִּי עֲלֵיהֶם עַל הַדָּם אֲשֶׁר שָׁפְכוּ עַל הָאָרֶץ וּבְגִלּוֹלֵיהֶם טִמְאוּהָ" [So I poured out my wrath upon them for the blood which they had shed in the land, for the idols with which they had defiled it; Ezekiel, 36:18].

In this article I will claim that the defilement of the land, caused by bloodshed, is accompanied by an additional dimension – guilt, invoked by the concealing of the blood. The soil's supposed consent to swallow the blood and conceal it can be understood as covering up for the murderer and protecting him from the punishment he is due. This understanding is raised cautiously and hesitantly by the biblical text itself, and evolved into extensive discussions in rabbinical literature. This idea might shed light on the sages' understanding of murder and its implications, which appear in several places, as well as help clarify an unclear passage in the Sifre to Numbers: "ולא תחניפו את הארץ אתם גרמתם לארץ שתהא מחנפת את הדם" (Sifre on Numbers, 161, Kahana Edition, 551). In order to explain this homiletical interpretation, one must take into account the ways in which the meaning of the Hebrew root חנ"ף evolved from biblical Hebrew to Mishnaic Hebrew and elucidate the meaning of the words deriving from this root in the latter.

מזוזה

כתב עת לתלמידי מחקר
במדעי הרוח

עורכים:

אנאבלה אספרנסה, שרגא ביק, אלה טוביה,
אדם יודפת, שחר ליבנה, דנה שחם

גיליון 3, קיץ 2019

האוניברסיטה העברית בירושלים
THE HEBREW UNIVERSITY OF JERUSALEM

בית ספר גיק, ג'וזף ומורטון מנדל
ללימודים מתקדמים במדעי הרוח

מועצת המערכת:

פרופ' ישראל יובל – יו"ר, פרופ' זאב הרוי,
פרופ' אנה בלפר־כהן, פרופ' רינה טלגם,
פרופ' אדוין סרוסי, פרופ' אילנה פרדס,
פרופ' מנואלה קונסוני

מזכירת המערכת: מיכל גולדשטיין

עיצוב גרפי: רונן אידלמן

עריכה לשונית: הדר פרי

עריכה לשונית באנגלית: לי צ'יפמן

על הכריכה: מיכל היימן, אני הייתי שם (אדגר דגה),
2001–2005, רדי מייד מעובד וחותרת דיגיטלית,
60X48 ס"מ, אוסף האמנית. © מיכל היימן.

<http://mandelschool.huji.ac.il/מוזה>
muza.journal@gmail.com

בהוצאת מערכת מוזה, בית ספר מנדל ללימודים מתקדמים במדעי
הרוח, האוניברסיטה העברית בירושלים, ירושלים 91905

ISSN: 1708–2617

תחת רישיון

Creative Commons ([CC BY-SA 4.0](https://creativecommons.org/licenses/by-sa/4.0/)) 2019

תוכן העניינים

אהרן גלצר	"ולא תחניפו את הארץ" – על אשמת הארץ בהסתרת דם הנרצח	6
דניאל להמן	אפוקליפסה של משבר נוצרי: אלגוריה קדושה של יאן פרובוסט בתגובה לראשית הרפורמציה	20
מיה פרנקל טנא	הסדרה המונומנטלית באומנות העכשווית: פרקטיקה נצחית ביצירתם של און קווארה ורומן אופלקה	38
גיא פרחי	אהבה בימי פרותזה: יחסי סובייקט-אובייקט ברומן יומן הסנונית	54
תמרה אברמוביץ'	מבטים מצטלבים: מיכל היימן משוחחת עם אדגר דגה	69
יעל גולן	"בבית הדין הזה מדברים בעברית"? חתרנות לשונית בסרט גט: המשפט של ויויאן אמסלם	86
	תקצירים באנגלית	103
	שער באנגלית	165